

*Каравацька Л. І.,
здобувач Київського національного університету культури і мистецтв*

ХОРОВЕ МИСТЕЦТВО УКРАЇНИ: ГЕНЕЗИС, КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПРИНЦИПИ (ХІ–ХІХ СТ.)

В історичному контексті відтворений генезис розвитку українського хорового мистецтва на прикладі діяльності освітянських структур обумовленого періоду.

Визначені нові естетичні напрями в культурно-мистецькому просторі України. Охарактеризовані їх концептуальні принципи крізь призму розвитку хорових освітянських структур.

Ключові слова: хор, школа, просвіта, спів.

В историческом контексте воссоздан генезис развития украинского хорового искусства на примере деятельности просвещенческих структур определенного временного периода.

Обозначены новые эстетические направления в художественно-культурном пространстве Украины. Обозначены их концептуальные принципы через призму развития хоровых образовательных структур.

Ключевые слова: хор, школа, просвещение, пение.

In the historical context genesis of development of Ukrainian choir art through an example of activities educational structures in a definite period of time. New aesthetic directions in artistic cultural space of Ukraine are determined.

Their principles of concept through a prism of development of choir educational motion.

Key words: choir, school, education, singing.

Хорове мистецтво в Україні має багатовіковий шлях розвитку. Визначальним принципом даної статті є аналіз виникнення та становлення хорового мистецтва в українському мистецькому просторі в аспекті історичної ретроспективи.

Вивчаючи проблеми генезису та концептуальні засади хорового мистецтва в Україні (ХІ–ХІХ ст.), ми звернулися до ряду праць сучасних музикологів, культурологів, дослідження яких певною мірою стосуються означеної проблеми.

Так, у монографії С. І. Уланової «Нариси історії європейської музичної освіти і виховання. Від античності до початку ХІХ ст.» [1] висвітлюється становлення українського музичного просвітництва в історичній ретроспективі, відображений процес створення навчальних закладів, нових загальноестетичних ідей в річищі історичного процесу.

В авторефераті на здобуття вченого ступеня кандидата мистецтвознавства О. Г. Коренюк «З історії музичної освіти в Києві (ХІХ – початок ХХ ст.)» [2] відображений процес становлення початкової освіти, музичної критики та виконавства, зростаючої ролі наукової та художньої інтелігенції Києва.

Контекст роботи М. Кузьміна «Сторінки музичного життя Києва» сфокусований на багатозначній палітрі культурно-мистецького та просвітницького життя Києва.

Збірка статей «Київ музичний» в розділі «Музичне життя Києва ХІХ–поч. ХХ ст.» [4] містить матеріал загальноінформаційного характеру, в якій відображена діяльність багатьох хорових колективів, створених в означений період часу.

Фундаментальні корінні засади професійної музичної освіти закладені ІРМО. Процес діяльності цього товариства відображений у роботі «Нариси діяльності Київського Відділення ІРМТ 1863–1913» І. Міклашевського [5].

У роботі І. Є. Лозової та Є. Ю. Шевчук «Церковное пение» [6], відображено процес створення та розвитку нових типів хорових розспівів у конкретних історичних умовах.

Джерелом інформації, в якому міститься широка географія створених в Україні навчальних закладів з обов'язковим навчанням хоровому співу, має бути робота В. М. Заруби та Р. Ю. Васьковського «Украинская культура конца XVII–XVIII ст.» [7].

У вищенаведених дослідженнях висвітлюються загальні напрями просвітництва в Україні. Поза увагою лишаються дослідження та обґрунтування базових засад українського хорового мистецтва.

Мета статті полягає в аналізі процесу виникнення та еволюції хорового мистецтва в Україні в контексті історичних реалій.

Українська хорова культура – явище унікальне, що має багатовікову історію і свої національні традиції, що спираються на давні зразки народнопісенної культури, на основі професійного музичного мистецтва.

На формування засад хорового мистецтва в Україні справило вплив прийняття християнства, пов'язаного з періодом Київської Русі. Давньоруський тип хорової культури склався в симбіозі пісенно-культурної традиції дохристиянської ери із запозиченим візантійським богослужбовим співом.

Після прийняття хрещення єдина державна релігія супроводжувалася обов'язковими ритуалами і хоровим співом, який вимагав знань і вмінь. Таким чином, виникає потреба в організації професійного навчання фахівців.

Перші християнські школи, в яких книжкова освіта набуває поширення, що виникли за князя Володимира на початку ХІ ст., статусу державних не одержують.

Процес державної освіти покладений Я. Мудрим (978–1054) – новостворена палацова школа при Софійському соборі для соціальної еліти, за візантійською традицією здійснювала всеохоплюючу освіту – «енцикліос педіа». У школі вивчалися сім вільних мистецтв рідною мовою. Музика входила до складу філософії, яка включала знання арифметики, геометрії, астрономії, фізіології [1; 293–294]. З часом освіта стає доступною для всіх верств населення. Однак єдиної системи освіти не існувало. Справа просвіти переходила від держави – до монастирів, приватних осіб – і навпаки.

Одна з головних дисциплін у християнській школі – богослів'я – припускала музичне виховання, основою якого був церковний спів. «При Ярославі Мудрому з Візантії до Києва були запрошені три знавці церковного співу... щоб вчити русичів цього співу. Це були доместики, – професійні музиканти, які передавали свої знання за допомогою хірономії – жестикуляції, що нагадувало співакам напрямок руху мелодійної лінії. Під їх керівництвом у церквах і монастирях виховувалися перші вітчизняні хористи – церковні співаки» [1; 325].

Слід акцентувати увагу на функції доместика, що є прообразом функції сучасного диригента-хормейстера.

Для міського населення були засновані початкові школи, де також вчили церковному співу, що безсумнівно було свідченням достатньої музичної освіченості населення.

У 30-ті рр. XII ст. Київська Русь розпадається на декілька князівств. Центр освіти переміщується в Галицько-Волинське князівство. Тут складається вид початкової домашньої школи, яка проіснувала до середини XIX ст. Школа знаходилася в будинку вчителя, музична освіта в якій обмежувалася церковним співом.

У другій половині XIV ст. Галицька Русь входить до складу Литовського князівства. У статус державної політики зводиться орієнтація на просвітницькі традиції Київської Русі. Відроджується монастирський рух з центром у київській Печерській Лаврі.

У язичницькій Литві здійснюється пропаганда православного віровчення, поширюються церковні та монастирські школи з навчанням церковному співу.

У XVI ст., після з'єднання Литовського і Польського князівств, виникають православні, католицькі, уніатські, протестантські школи, де окрім церковного співу давалися навички гри на різних інструментах. Найбільш відомою протестантською школою була Кисилівська – перший вищий навчальний заклад в Україні. За аналогією з нею утворена Острозька школа, головним завданням якої було відродження православ'я та освітянських традицій Київської Русі [1; 299].

В Острозькій школі важливе місце відводилося хоровому церковному співу. Тут функціонував студентський присоборний хор, підтримуваний князем К. Острозьким. Тоді ж в Острозі виникає острозький розспів – провісник київського.

Наприкінці XVI ст. приймається Брестська унія, в результаті прийняття якої православна школа піддається дискримінації.

Противагою до таких негативних тенденцій стало виникнення Братського руху при православних церквах і монастирях, що впроваджували систему православної освіти. Виникає мережа братських шкіл і училищ.

Перша братська школа створена у Львові в 1586 р. Тут втілювалася візантійська концепція освіти – сім вільних мистецтв. У школі вивчалися музична грамота, церковний спів, створювалися співочі класи, була здійснена реформа п'ятилінійного нотного запису (ірмолойна нотація).

«Братства приділяли велику увагу якості хорового співу, посиляли для навчання вчителів і співаків за кордон... Братське керівництво не шкодувало грошей на утримання хорових та шкільних вчителів, здагних вчити отроків правилам церковного співу» [1; 302].

Створюються нові типи монодійного співу. Зокрема, київський строфічний розспів, заснований на багаторазовому повторенні мелодійних строф з різним текстом, з чергуванням речитативних і мелодійних побудов. Острозький розспів відрізнявся від київського більшою строгістю [6].

У XVII ст. відбуваються великі зміни в суспільному і культурному житті. Ці перетворення були обумовлені кінцем розвитку середньовічної Русі і початком нової епохи, пов'язаної із західноєвропейською культурою, що призвело до зіткнення двох різних систем мислення. Окреслені процеси виникли завдяки посиленню світського

початку в музичному мистецтві, що розвивалося ізольовано протягом усього Середньовіччя.

У другій половині XVII ст. з'являються нові форми у сфері хорового співу. Старий монодичний, знаменний спів – площинний, одномірний, подібний до стародавнього іконопису, протиставлявся об'ємному багатоголосому.

У цьому часовому періоді національного і релігійного утиску формується культура високого художнього рівня – українське бароко. У хоровій музиці – це церковний партесний (багатоголосий) спів. Українські творці, засвоюючи досягнення польської та західноєвропейської технік церковного письма, не відмовляючись від вітчизняної традиції, синтезували іноземне і вітчизняне. З'являються нові музичні форми – партесні багатоголосні концерти – явище західноєвропейського мистецтва, що проникло з Польщі в Україну.

На початку XVII ст. центр просвітницького руху переміщається до Києва. У 1615 р. створюється братська школа під проводом козацтва, де викладається теорія музики.

У 1631 р. з'являється Лаврська школа, під керівництвом П. Могили (1596/97 – 1647), шанувальника західної моделі освіти. У процесі об'єднання Братської та Лаврської шкіл утворюється Києво-Братська колегія, де зливаються воедино західна та елліно-слов'янські традиції.

Початок XVIII ст. ознаменований важливою подією – в 1701 р. колегія одержує статус Києво-Могилянської Академії, яка з часом стає центром музичного життя в Україні [1; 304].

Студенти Києво-Могилянської академії, котрі володіли добрими голосами, співали в метрополітському хорі, користуючись створеними рукописними «Богогласниками» і збірками кантів, брали участь у міських культурних заходах. Крім партесного і кантового співу, виконувалися народні пісні. З 1786 р. Києво-Могилянська академія перетворюється на школу для вищої освіти духовенства. У 1819 р. вона реорганізована в духовну – статус музичної освіти в ній знижується [2; 6]. У 1823 р. закінчує свою діяльність хор, проте через кілька років він сформований знову і до середини XIX ст. чотириголосний хор академії досягає свого розквіту.

За зразком Києво-Могилянської Академії в Україні створені колегії Чернігівська (1700), Харківська (1727), Переяславська (1738), академії Катеринославська (1786–1787) та Кременчуцька (1787–1792).

Учні цих навчальних закладів вивчали нотну грамоту, гру на різних музичних інструментах, одержували освіту в оркестрових та хорових класах [7]. Центрами музичного життя в Україні були поміщицькі маєтки. Так, у маєтку Кирила Розумовського в Глухові у 1731 р. відкривається музична школа «Школа співу та інструментальної гри». Випускники цієї школи – А. Ведель, М. Березовський, Д. Бортнянський, імена та творчість яких виявилася уособленням «золотого» сторіччя українського церковного співу.

Готували професіоналів для співу в церковному хорі Січові школи, які існували при всіх парафіяльних церквах запорізького козацтва.

У навчальних закладах, в центрах музичної освіти «...робляться спроби збереження традиційних форм і підходів до музичного виховання та освіти. Велика заслуга в цьому ...монастирських шкіл XVIII ст. – Київської, Чернігівської, Полтавської, Харківської...

У 1799 році при Києво-Братському монастирі ...відкривається клас «ірмолойного нотного співу». Регент академічного хору Г. Баранович ...робить перші «Правила для нотного та ірмолойного співу», які використовувались у навчанні до XIX ст...., а в обов'язки співака – уставника входила не тільки робота з монастирським хором, а й вивчення нотної грамоти [3; 52].

Відомими співочими школами в Україні були школи Києво-Печерської лаври, Софійського собору, Межигірського монастиря, а також школи в поміщицьких маєтках Глухова, Батурина та ін.

У XVIII ст. хоровий спів був типовим явищем і в українських селах. Християнська віра, що об'єднує народ, звичайно ж, пов'язана з традиційною церковною обрядовістю, з церковним хоровим співом. Учасниками богослужіння були сільські жителі – дорослі і діти.

Масове поширення навчання співу сприяло підняттю рівня загальної музичної грамотності, створенню власного стилю виконання хорової музики того часу.

Спираючись на вищевикладені факти, відтворений культурно-історичний контекст, необхідно зробити наступні висновки:

- виникнення і становлення хорового мистецтва в Україні пов'язане з прийняттям християнства, в симбіозі християнської культово-пісенної традиції з візантійським богослужбовим співом;

- розвитку хорової справи сприяла мережа освітніх установ у ранній період – при церквах і монастирях, а з XVIII ст. – у вигляді автономних освітніх закладів;

- хорова музика розвивалась від простих форм раннього періоду – монодичний, знаменний спів, до складних – у вигляді партесного багатоголосся;

- відзначено зіткнення і взаємопроникнення двох протилежних естетичних течій раннього історичного періоду – язичницької Київської Русі та Візантійської культури, і пізнішого – взаємопроникнення східної і західноєвропейської культур;

- здійснена п'ятилінійна нотація, створені перші нотні збірки, покладено початок вивченню теорії музики;

- функціонування численних шкіл, колегій, академій формувало досить високий рівень загальної та музичної культури різних соціальних верств населення.

Початок XIX ст. відзначений зародженням нових відносин у суспільстві – Вітчизняною війною 1812 року, декабристським рухом у Росії, революційними подіями в Західній Європі (1830, 1848 рр.), поширенням філософської просвітницької літератури (Монтеск'є, Вольтер, Дідро, Руссо), які сприяли величезному впливу на розвиток суспільства, його національну самосвідомість, освіту і культуру.

З'являються нові навчальні заклади: Харківський університет (1805), Київський університет (1834), Одеський ліцей (1817), Ніжинська гімназія вищих наук (1820), а з 1832 – ліцей [7]; Києво-Подільське духовне училище (1817–1917) [3; 54].

Університети, ліцеї, гімназії, приватні пансіони, духовні навчальні заклади, де зосередилися освітні, наукові, літературно-мистецькі сили, стали осередками розвитку музичної культури, в якій величезна увага приділялася хоровому виконавству, нотній грамоті, теорії музики.

Закладаються нові естетичні принципи в хоровому мистецтві – зникають стилістичні межі між світською та духовною музикою. Високого рівня розвитку досягає партесний спів. Він виходить за межі культового призначення.

Найсильніший вплив на розвиток хорової музики ХІХ ст. мав напрям романтизму в мистецтві. Виникають нові музичні форми – хорова мініатюра і романтичний хоровий цикл.

Змінився загальний устрій музичної культури, яка увійшла в світське русло і знайшла своє втілення в музичному житті міста, музичній освіті, музично-професійних кадрах.

Хорова культура Києва (XІХ ст.).

З 1859 р. розпочинається найважливіший етап, який визначив хід подальшого культурного розвитку всієї Російської Імперії. Складовою частиною її була Україна.

У Петербурзі організовано Імператорське російське музичне товариство (ІРМТ), яке відіграло визначну культурно-просвітницьку роль та вчинило справжню революцію у всіх галузях музичного мистецтва.

Київське відділення ІРМТ відкрилося на громадських засадах у 1863 р. в приміщенні Фундукліївської жіночої гімназії, об'єднавши кращі творчі сили міста. Розташовувалося товариство на вулиці М. Житомирській, 7, а з 1874 р. в Музичному провулку, нині неіснуючому. Засновниками Київського відділення були – київський віце-губернатор, композитор-аматор П.Д. Селецький (1863–1867 – голова дирекції); громадський діяч Г.П. Галаган; фольклорист М.А. Ригельман (1881–1888 – голова дирекції); композитор, диригент і педагог – Р.А. Пфенніг (головний ініціатор створення проекту); співак-аматор М.А. Богданов (1912–1917 – голова дирекції); композитор М.В. Лисенко (1872–1874 – член дирекції); диригент В.М. Віленський (1863–1874 – член дирекції); І.К. Альтані (1874–1875 – директор музичної частини); А.М. Виноградський (1888–1912 – голова дирекції); А.П. Штейнберг, Р.М. Глієр (1912 – голова дирекції) [8].

У середовищі освіченого київського товариства прагнення до серйозного класичного мистецтва було усвідомленим і бажаним. Однак, відсутність професійного та грамотного керівництва не сприяло об'єднанню елітної частини суспільства і було перешкодою для досягнення бажаного. Тому створення ІРМТ – подія актуальна і своєчасна.

Подальший розвиток одержує хорове мистецтво, що стало невід'ємною частиною культурного життя Києва, яке мало давні традиції хорового співу.

Київські навчальні заклади, в яких вагомою частиною навчального процесу було музичне виховання, акумулювали хорові колективи, які користувалися популярністю в місті і брали участь у міських заходах, а також у концертах ІРМТ.

Так, популярним серед киян був хор І-ї чоловічої гімназії, яка була заснована в 1809 р. Вчителями хорового співу були С.І. Собачкін і К. Беноа [3; 63]. Хоровий колектив складався з п'ятидесяти чоловік і брав участь у концертах, що проводилися в церкві Андрія Первозванного. Випускниками цієї гімназії були згодом відомі хормейстери Б.Е. Каульфус, С. Сабателлі, В.М. Віленський, а також В.Р. Станіславський, який у 1856 р. очолив хор університету св. Володимира. В університетському хорі співали студенти та викладачі. У 1860 – 1861 рр. з хором київського університету працював М.В. Лисенко. Згодом ним був створений перший професійний хоровий колектив у кількості 40–60 чоловік. Хор під керівництвом Лисенка діяв трохи менше десяти років під егідою музичного товариства «Боян».

У хоровому класі 2-ї гімназії вивчали елементарну теорію музики і сольфеджіо. Хор виступав у церкві при гімназії, літературно-музичних вечорах. У репертуарі колективу були твори Д. Бортнянського, М. Глінки, О. Даргомижського та народні пісні [3; 65].

Випускник цієї гімназії А.М. Виноградський, згодом відомий диригент, – незмінний учасник симфонічних зібрань ІРМТ.

У 1862 р. у Києві створюється «Хорове товариство». Відомий у Києві хор товариства був незмінним учасником концертно-музичного життя.

Великою популярністю користувався також хор Духовної семінарії, художнім керівником якого був О. Кошиць. З 1908 по 1917 рік він керував хором київського університету, пропагуючи південно-слов'янські народні пісні (болгарські, сербські, хорватські, українські та російські), познайомив киян з творчістю М. Леонтовича [4; 50].

Свій внесок у розвиток хорового мистецтва вніс український композитор К. Стеценко, створивши хор Лук'янівського будинку піклування про народну тверезість. Хоровий колектив відзначався високим професійним рівнем [4; 49].

Хори навчальних закладів Києва були в тісній взаємодії і обмінювалися співаками. Деякі солісти стали популярними у місті – це В.М. Віленський, І. та М. Богданови, В. Станіславській з хору університету. Пізніше цей колектив поповнили учні Київського музичного училища, що відкрилося в 1883 році. У хорі університетської церкви співали артисти Київської російської опери – А.І. Барцал, О.А. Ляров, В.С. Стрілецький.

З кінця 60-х рр. у Києві організований хор з робітників і службовців. Це хори друкарні Кульженка, Корчак-Новицького, Фріца.

Хор Корчак-Новицького під керівництвом Я.С. Колішевського виступав у концертах з виконанням класичних творів та народних пісень.

Хор Фріца – виступав у міських концертах, у Метрополітському будинку, в Софійському соборі. У 1872 р. при хорі було організовано співоче училище, де виховували учнів безкоштовно, проходили загальноосвітні предмети, вчили співу, гри на скрипці, теорії музики [3; 108–109].

З 1863 по 1869 рр. хором ІРМТ керував В.Р. Станіславський. В цей період хор київського відділення ІРМТ ознайомив публіку з кращими зразками західноєвропейської та російської музики, а також українськими та російськими народними піснями. Були виконані ораторії, кантати К.В. Глюка, Й. Гайдна, Л. Бетховена, Ф. Мендельсона, Дж. Россіні, а також хори з опер М. Глінки, О. Серова, О. Даргомижського, П. Чайковського [5; 17–18].

Резюмуючи, важливо відзначити, що ХІХ ст. – період закладки нових основ суспільних відносин, пов'язаних із глобальними політичними подіями, в результаті яких відбулися зміни в культурі та освіті:

- розширилася мережа навчальних закладів, в яких функціонували численні хорові колективи;
- створенні нові музичні форми – хорова мініатюра і романтичний хоровий цикл;
- закладаються нові естетичні принципи хорового мистецтва, що нівелюють стилістичні межі між церковною і світською хоровою музикою;
- хоровий рух охоплює різні соціальні верстви населення Києва;
- репертуар хорових колективів відрізняється високим художнім рівнем;

- закладені професійні традиції, які явилися базовою основою незмінно високої якості українського хорового мистецтва.

Література:

1. Уланова С. І. Нариси історії європейської музичної освіти і виховання. Від античності до початку XIX ст. Музична освіта і виховання в Україні до XVIII ст., ч. IV. / С.І. Уланова – К., 2002. – 325 с.
2. Коренюк О. Г. Из истории музыкального образования в Киеве (XIX – начало XX ст.) Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата искусствоведения / О. Г. Коренюк // Музыкальная жизнь Киева I половины XIX ст. и первоначальные формы образования – К., 1972. – 30 с.
3. Кузьмін М. Забуті сторінки музичного життя Києва. Викладання музики в навчальних закладах Києва / М. Кузьмін – К. : Муз. Укр., 1972. – 225 с.
4. Київ музичний. Музичне життя Києва кінця XIX – початку XX ст. – К. : Наук. думка, 1982. – С. 118.
5. Миклашевский И. Очерк деятельности Киевского Отделения ИРМО 1863–1913. – К., 1913. – 240 с.
6. Лозовая И. В. Церковное пение / И. В. Лозовая, Е. Ю. Шевчук // Православная энциклопедия. Русская Православная Церковь. – М., 2000. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.canto.ru/txt.php?menu=public&id=medial.encyc4/>
7. Заруба В. М. Украинская культура конца XVII–XVIII ст. / В. М. Заруба, Р. Ю. Васковский. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.histua.com/ru/knigi/istoriyaukraini-zaruba-vaskovskij/ukrainskay-kultura-konca-XVII-XVIII-st>
8. Киевский календарь. Интересный Киев. / Киевский календарь. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www/calendar.interesniy.kiev.ua/](http://www.calendar.interesniy.kiev.ua/)